'पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं
विद्यात्तस्मादर्बुदं पित्तलिङ्गम् ।'
पद्माकारं पद्मकर्णिकाकेशरैरिव पार्श्वतो दीर्घ-
मांसाङ्कुरैर्व्याप्तम् ॥*॥ मांससंघातमाह ।
'दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च
तालुस्थानं मांससंघातमाह ।'
तालुपुप्पुटमाह ।
'नीरुक् स्रावी कोलमात्रः कफात्मा
मेदोयुक्तः पुप्पुटस्तालुदेशे ॥
तालुशोषमाह ।
'शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु
श्वासो वातात्तालुशोषोऽवमुक्तः ।'
तालुपाकमाह ।
'पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं
तालुस्थेयं तालुपाकं वदन्ति ॥'
अथ तालुरोगाणां चिकित्सा ।
'कुष्ठोपयवचाशिग्रुकणापाठाक्षवैः सह ।
सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्डीप्रघर्षणम् ॥'
क्षवः केवलीमोषा गुडूचीति च लोके ।
'अङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्दंशेनाक्षस्य गलशुण्डिकाम् ।
छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥'
मण्डलाग्रेण प्रस्थविशेषेण ।
'अतिच्छेदात् सवेदनं ततो हेतोर्भियेत च ।
हीनच्छेदाद्वैच्छोथो लालास्रावी भ्रम-
स्तथा ॥
तस्मात् वैद्यः प्रयत्नेन दृढकर्मा विशारदः ।
गलशुण्डीं तु संछिद्य कुर्यात् प्राप्तामिमां
क्रियाम् ॥
पिण्यक्यतिविषाकुष्ठवचामरिचनागरैः ।
क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्तस्यां प्रतिसारयेत् ॥
वचामतिविषापाठाराक्षाकटुकरोहिणीः ।
निषक्ताय पिबुमर्दश्च कवलं तत्र कारयेत् ॥
तुण्डिकेर्यभुवे बूर्मे संघाते तालुपुप्पुटे ।
एष एव विधिः कार्यो विशेषः प्रस्थकर्मणि ॥
तालुपाके तु कर्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।
स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिस्तानिलनाशनः ॥'
अथ गलरोगाः । तत्र गलरोगाणां नामानि
संख्यामाह ।
'रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च ।
अधिजिह्वश्च वलयोऽवसमामैकतन्दकः ॥
ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलौघः प्रखरश्चैव मांसतानस्तथैव च ॥
विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥'
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति-
माह ।
''गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरयं हि रोहिणी ॥'
अनिलः मूर्च्छितः प्रदुष्टः । पित्तकफौ च
मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः ।
तत्र त्रयोऽपि मूर्च्छिताः पृथग्दोषजाया अवि-
वक्षमाणत्वात् ॥ * ॥ तस्य वातजाया लक्षण-
माह ।
'जिह्वासमन्ताद्भृशवेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधगाः स्युः ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढ़युक्ता ॥'
समन्तात् जिह्वायाः सर्वतः । वातात्मकोपद्रव-
गाढ़युक्ता स्तम्भादिभिरतिशूलेन युक्ता ॥ * ॥
पित्तजामाह ।
'चिप्रोन्नमाचिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ।'
श्लेष्मजामाह ।
'स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ।'
स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः ॥*॥ सन्निपातजामाह ।
'गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ।'
रक्तजामाह ।
'स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ।'
रक्तजेतरा संहारकलावधिमाह ।
'सद्यश्छिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा ।
पञ्चाहात् पित्तसंभूता सप्ताहात् पवनोत्थिता ॥'
कण्ठशालूकमाह ।
'कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शूलनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥'
कण्टकशूकभूतः कण्टकवच्छूकवच्च वेदनाजनकः ।
अधिजिह्वमाह ।
'जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफस्तु
जिह्वोपरिष्टादथवैव मिश्रात् ।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥'
अथवा मिश्रादेवेत्यन्वयः ॥ * ॥ वलयमाह ।
'वलाग्र एवायतमुन्नतञ्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं
विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥'
अवसमामाह ।
'गले तु शोथं कुरुतः प्रदुष्टौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्मच्छिदं दुस्तरमेतदाहु-
रवसमसंज्ञं भिषजो विकारम् ॥'
मर्मच्छिदं हृदयमर्मणि छेदनेव वेदनाजनकम् ॥
एकतन्दमाह ।
'उत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्डुरोऽपावयवो दुरुग्रः ।
नाम्नैकतन्दः परिकीर्त्यतेऽसौ
व्याधिर्वलाग्रः क्षतजप्रसूतः ॥'
अन्तः गलमध्ये । अपाकी ईषत्पाकी । अण्डुः
ईषन्मृदुः ॥ * ॥ वृन्दमाह ।
'समुन्नतं वृन्दममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तथापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्-
विद्यात् सतोदं पवनात्मकन्तु ॥'
शतघ्नीमाह ।
'वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी तु
चितातिमात्रं पिशितं प्ररोहैः ।
अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥'
घना कठिना । अनेकरुक् वातपित्तकफजतोद-
दाहकण्ड्वादियुक्ता । शतघ्नीसदृशी लौहकण्टक-
संछन्ना शतघ्नी महती शिला तत्तुल्या यतः
प्राणहरी ॥ * ॥ गिलायुमाह ।
'ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः ।
संलक्ष्यते सक्तमिवासितञ्च
स शूलसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥'
गलविद्रधिमाह ।
'सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥'
गलौघमाह ।
'शोथो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतिर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥'
वायुगतिर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ * ॥
खरनामाह ।
'यस्ताड्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् खरघ्नः ॥'
ताड्यमानस्तमः प्रश्नन् । शुष्कविमुक्तकण्ठः
शुष्को विमुक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः ।
अस्वाधीनता भुक्तं गिलितुमशक्यत्वात् । अनि-
लायनेषु वायुवर्त्मसु श्वसनात् वातात् ॥ * ॥
मांसतानमाह ।
'प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितावलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्वजतो विकारः ॥'
प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकष्टः अतिशयितं
कष्टं यत्र सः ॥ * ॥
विदारीमाह ।
'सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्र-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥'
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते स पुरुषो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाहुल्येन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारी भवति इत्यर्थः ॥ * ॥